

Endogeniczne uwarunkowania rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w gminach wiejskich Polski Wschodniej

Endogenous conditions of development of non-agricultural economic activity in rural districts of East Poland

Dariusz Zajac

Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Ekonomii

Streszczenie. Celem artykułu jest rozpoznanie i ocena endogenicznych uwarunkowań rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej, w tym także prowadzonej przez rolników i rodziny rolnicze w gminach wiejskich Polski Wschodniej. Materiał empiryczny artykułu stanowią przede wszystkim dane z Głównego Urzędu Statystycznego. W artykule pogrupowano gminy wiejskie Polski Wschodniej według wartości autorskiego wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej. Analiza zgromadzonego materiału empirycznego pozwala stwierdzić, że w gminach o najwyższej wartości tego wskaźnika występują przede wszystkim bardzo dobre demograficzne i infrastrukturalne warunki gospodarowania. Ponadto gminy te odznaczają się wysoką atrakcyjnością turystyczną, a także najlepiej rozwiniętą pozarolniczą działalnością gospodarczą rolników i rodzin rolniczych. Dodatkowo w analizowanej grupie gmin najlepiej rozwinięta jest również pozarolnicza działalność gospodarcza rolników i rodzin rolniczych.

Słowa kluczowe: Polska Wschodnia • gminy wiejskie • pozarolnicza działalność gospodarcza • uwarunkowania rozwoju

Abstract. The following paper analysis endogenous conditions of development of non-agricultural economic activity, including also by farmers and farming families, in rural districts of East Poland. Empirical data come mainly from the Central Statistical Office of Poland. In the paper rural districts of East Poland were grouped according to the author's business climate indicator for development of non-agricultural economic activity. The results allow to conclude that one observes in rural districts with the highest value of the indicator very good demographic and infrastructural conditions for economic activity, as well as these districts have particularly high tourism attractiveness.

Adres do korespondencji – Corresponding author: Dr hab. inż. Dariusz Zajac, prof. UR, Wydział Ekonomii, Katedra Polityki Gospodarczej, Uniwersytet Rzeszowski, ul. M. Cwiklińskiej 2, 35-601 Rzeszów; e-mail: dzajac@ur.edu.pl

Additionally, these districts show the highest non-agricultural economic activity within farmers and farming families.

Keywords: East Poland • rural districts • non-agricultural economic activity • conditions of development

Wstęp

Główna teza teorii rozwoju i wykorzystania potencjału endogenicznego zakłada, że możliwości rozwojowe regionów peryferyjnych nie są właściwie wykorzystywane, a często wręcz nawet są marnotrawione. Do rozwoju regionów peryferyjnych może przyczyniać się decentralizacja i samorządność oraz rozszerzanie zasobów pracy i kapitału o nowe czynniki (np. infrastruktura, przestrzeń, środowisko przyrodnicze itd.). Ważną rolę w tym zakresie odgrywają również innowacje¹, wykorzystanie kapitału ludzkiego i społecznego, rozwój turystyki i przede wszystkim rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej. Konceptje rozwoju endogenicznego (w tym teoria rozwoju i wykorzystania potencjału endogenicznego) uznają, że każdy region ma unikalny zestaw własnych cech tworzących specyficzny potencjał rozwojowy, którego uruchomienie i wykorzystanie gwarantuje możliwość zainicjowania rozwoju. Według tych koncepcji rozwój jest stymulowany przez potrzeby lokalne, a postęp powinien bazować na umiejętnościach i wiedzy społeczności lokalnych. Dodać należy, że nie odrzucają one potrzeby wsparcia rozwoju poprzez inwestycje zewnętrzne oraz podkreślają konieczność otwarcia się regionów na zewnętrzne rynki zbytu i na zewnętrznych kooperantów. Uznają jednak przy tym potrzebę dostosowania zewnętrznych inwestycji i doświadczeń do lokalnych uwarunkowań i potrzeb rozwojowych. Należy zatem liczyć na własne siły i możliwości oraz opierać rozwój na własnym potencjale endogenicznym, a także rozwijać współpracę z innymi regionami (Głąbicka i Grewiński, 2005; Grosse, 2007; Gałązka, 2011; Korenik, 2011).

Rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich jest jednym z priorytetów polityki gospodarczej Unii Europejskiej, w tym także Polski. Wynika to między innymi z tego, iż rozwój tej działalności, w tym także prowadzonej przez rolników i ich rodziny, w koegzystencji z rolnictwem oraz z poszanowaniem przyrody, pozytywnie zmienia obszary wiejskie. Nie tylko poprawia jakość i warunki życia mieszkańców wsi, lecz także pozwala zachować żywotność obszarów wiejskich (ekonomiczną, społeczną i środowiskową, a nawet kulturową), co jest niezmiernie ważne z punktu widzenia koncepcji wielofunkcyjnego oraz zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Dzięki temu też obszary wiejskie stają się bardziej urozmaicone, wypełniając tym samym wiele różnych, a zarazem bardzo ważnych funkcji (Zajęc, 2014).

---

¹ Florida (2007) upowszechnił pojęcie „uczącego się regionu”, którego głównym inspiratorem i stymulatorem rozwoju jest permanentna innowacja oraz umiejętność adaptacji do zmieniających się uwarunkowań rynkowych.

Cel, materiał i metody

Celem artykułu jest rozpoznanie i ocena endogenicznych uwarunkowań rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej, w tym także prowadzonej przez rolników i rodziny rolnicze w gminach wiejskich Polski Wschodniej.

Polska Wschodnia oznacza region, który został objęty tak nazwanym programem wsparcia, czyli obszar pięciu województw, tj.: warmińsko-mazurskiego, podlaskiego, lubelskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego (*Ekspertyzy do Strategii Rozwoju...*, 2007; *Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego...*, 2008; *Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej...*, 2011).

W artykule hipotetycznie założono, że w gminach wiejskich Polski Wschodniej odznaczających się relatywnie wysokim udziałem małych obszarowo gospodarstw rolnych oraz gorszą jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej, więcej rolników i rodzin rolniczych prowadzi pozarolniczą działalność gospodarczą.

Materiał empiryczny stanowią dane z BDL GUS w Warszawie, w tym także wyniki z PSR 2010 oraz dane z IUNG-PIB w Puławach. Zgromadzony i uporządkowany materiał empiryczny opracowano w formie tabelarycznej, wykorzystując metodę analizy porównawczej.

Dane dotyczące dynamiki powstawania nowych i zamykania już istniejących podmiotów gospodarczych często są uznawane za główne źródło informacji o kondycji gospodarki na danym obszarze, np. w gminie. Jest to wskaźnik, który uwzględnia nie tylko twarde czynniki wzrostu gospodarczego, lecz także te niemierzalne, związane z nastrojami inwestorów i ich przewidywaniami, co do możliwości prowadzenia przedsiębiorstwa. Wskaźnik dynamiki wzrostu liczby zarejestrowanych podmiotów gospodarczych świadczy o poprawie koniunktury na danym obszarze, np. w gminie, oraz implikuje wiele pozytywnych zjawisk w postaci efektów mnożnikowych w gospodarce. Natomiast spadek liczby zarejestrowanych podmiotów gospodarczych dowodzi pogorszenia ogólnego klimatu dla przedsiębiorczości i może oznaczać nawet zamknięcie danego obszaru np. gminy na inwestycje i rozwój (Zarębski, 2015; Brodziński i Brodzińska, 2016).

W analizach zastosowano autorski wskaźnik koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w danej jednostce samorządu terytorialnego (gminie) na tle kraju oraz innych jednostek samorządu terytorialnego (gmin). Konstrukcja tego wskaźnika polega na tym, że liczbę podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym w roku poprzednim (tj. 2013) w kraju dodano do liczby podmiotów gospodarczych nowo zarejestrowanych w przeliczeniu na 1000 osób w wieku produkcyjnym w roku badanym (tj. 2014) w kraju. Następnie ich sumę przyjęto jako wartość 1,0 dla kraju i odpowiednio oceniano przewagę lub niedowagę tej sumy we wszystkich gminach wiejskich Polski Wschodniej w porównaniu z wartością przyjętą dla kraju. W dalszej kolejności od tak wyliczonej liczby, zarówno dla kraju (czyli 1,0), jak i dla wszystkich gmin wiejskich Polski Wschodniej odejmowano procent podmiotów gospodarczych wyrejestrowanych w roku badanym (tj. 2014). Dodać należy, że dla wartości wskaźnika wynoszącej do 0,35 przyjęto, że koniunktura dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej jest słaba, dla wartości 0,36–0,70, że koniunktura ta jest umiarkowana, zaś dla wartości 0,71 i więcej, że koniunktura dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej jest dobra.

Determinanty rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich

Rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi uwarunkowany jest czynnikami egzogenicznymi i endogenicznymi. Pozostaje on przy tym jednak pod silnym wpływem uwarunkowań regionalnych, a nawet lokalnych (Wilkin, 1997; Makarski, 2003; Safin, 2004; Kłodziński, 2012; Duczkowska-Małysz i Duczkowska-Piasecka, 2014; Wasilewski, 2014; Zarębski, 2015). Obecna faza różnicowania się rozwoju społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich powoduje bowiem, że w tych samych regionach, z jednej strony powstają centra regionalne, zwłaszcza wokół miast, a z drugiej strony pojawiają się tereny o cechach peryferyjnych, zwykle oddalone od miast. Oznacza to, że w rozważaniach na temat nierównomierności przestrzennej w rozwoju obszarów wiejskich nie wystarcza już ani rozróżnienie na Polskę Wschodnią i Zachodnią, ani podział regionalny, albowiem najważniejsze zmiany zachodzą wewnątrz poszczególnych regionów (Rosner, 2012). W rezultacie pozarolnicza działalność gospodarcza dobrze rozwija się na obszarach wiejskich wokół większych ośrodków miejskich oraz położonych wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych, gdzie występuje znaczny stopień koncentracji ludności, znaczących rozmiarów rynek pracy, odpowiednia infrastruktura, większa zamożność ludności, duży popyt, wysokie dochody własne gmin, dogodne położenie względem rynku zbytu. Pozarolnicza działalność gospodarcza dobrze rozwija się również tam, gdzie istnieją tradycje prowadzenia biznesu i znajdują się ludzie lepiej wykształceni, przedsiębiorczy oraz liderzy, a także w gminach o wysokiej aktywności samorządów lokalnych i innych instytucji oraz na obszarach wiejskich o szczególnych walorach przyrodniczych i kulturowych, predystynujących do rozwoju turystyki. W związku z tym najważniejszymi czynnikami stymulującymi rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich są: położenie, kapitał ludzki, społeczny i finansowy oraz działania samorządów lokalnych, zaś najważniejszymi barierami jej rozwoju: bariera popytowa oraz niekorzystne struktury demograficzne, zwłaszcza na obszarach wiejskich peryferyjnych (Duczkowska-Piasecka, 1997; Kamińska, 2011; Duczkowska-Małysz i Duczkowska-Piasecka, 2014; Kopacz-Wyrwał, 2015; Zarębski, 2015; Brodziński i Brodzińska, 2016).

Wobec powyższego należy stwierdzić, że wprawdzie rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich w dużej mierze uwarunkowany jest czynnikami egzogenicznymi, to jednak dokonuje się w środowisku lokalnym (tj. np. w konkretnej gminie). Dlatego też zależy on przede wszystkim od endogenicznych cech tego środowiska, które mogą albo ułatwiać albo utrudniać ten proces (Wilkin, 1997; Makarski, 2003; Kłodziński, 2012; Zajac, 2014).

Specyfika Polski Wschodniej

Województwa Polski Wschodniej to regiony słabiej rozwijające się gospodarczo, w dużym stopniu są to obszary wiejskie, o wysokiej zależności gospodarki od rolnictwa. Stąd też procesy zachodzące na wsi i w rolnictwie mają w tych regionach większy

wpływ na ogólną sytuację ekonomiczną niż w innych regionach kraju. Województwa te cechuje niski poziom kapitału ludzkiego, ograniczona dostępność terytorialna, niski poziom rozwoju infrastruktury oraz niski poziom dochodów ludności i jednostek samorządu terytorialnego. Są to zatem województwa spełniające kryteria definicyjne stosowane dla obszarów peryferyjnych. Strategia rozwoju tych województw nie powinna więc zatrzymać się jedynie na unowocześnianiu dotychczasowego potencjału endogenicznego, ale powinna dążyć do dywersyfikacji specjalizacji regionalnej, w tym zwłaszcza w kierunku konsekwentnego budowania nowego potencjału endogenicznego w odniesieniu do gospodarki innowacyjnej i technologicznej (Grosse, 2007; Wilkin, 2007).

Zasadniczym celem strategicznym w odniesieniu do obszarów wiejskich Polski Wschodniej powinno być budowanie kapitału społecznego oraz dywersyfikacja ekonomiczna, czyli różnicowanie wiejskiej ekonomii poprzez ułatwianie i wspieranie rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej. W tym regionie kraju rolnictwo może się bowiem utrzymać tylko wraz z poszerzaniem możliwości uzyskiwania dodatkowych dochodów spoza tego sektora gospodarki oraz wraz z poprawą dostępu do infrastruktury i usług socjalno-bytowych. Potencjał rozwojowy, jaki wynika z walorów przestrzeni rolniczej województw Polski Wschodniej, zostanie więc odpowiednio wykorzystany pod warunkiem, że nastąpi wzmocnienie żywotności ekonomicznej obszarów wiejskich, opartych na pozarolniczych źródłach dochodów. Dodać trzeba, iż ten obszar kraju nie jest jednolity pod względem cech przyrodniczych, demograficznych, społecznych i gospodarczych. Dlatego też rozważając problemy i uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich Polski Wschodniej, pożądane jest odnoszenie się do jednostek terytorialnych mniejszych niż województwa, tj. np. do grup powiatów czy grup gmin (Wilkin, 2007).

Poziom rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej

Przeciętnie w gminach wiejskich Polski Wschodniej liczba podmiotów gospodarczych przypadająca na 1 tys. ludności w wieku produkcyjnym w 2013 r. była prawie o połowę mniejsza niż w kraju. Podobna sytuacja występuje pod względem liczby podmiotów gospodarczych nowo zarejestrowanych w 2014 r., przypadających na 1 tys. ludności w wieku produkcyjnym. Z kolei biorąc pod uwagę udział procentowy podmiotów gospodarczych wyrejestrowanych w 2014 r., należy zauważyć, że kształtuje się on na podobnym poziomie zarówno w kraju, jak i w gminach wiejskich objętych badaniami. Stąd też przeciętna wartość wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej jest o połowę niższa w gminach wiejskich Polski Wschodniej, niż w kraju, co wskazuje na to, że gminy te odznaczają się przeciętnie umiarkowaną koniunkturą w tym zakresie (tab. 1).

Dodatkowo należy jednak zauważyć, że gminy wiejskie Polski Wschodniej są wyraźnie zróżnicowane zarówno pod względem liczby podmiotów gospodarczych przypadającej na 1 tys. ludności w wieku produkcyjnym w 2013 r., jak i pod względem liczby podmiotów gospodarczych nowo zarejestrowanych w 2014 r., przypadającej na 1 tys. ludności w wieku produkcyjnym, a co za tym idzie także pod względem wskaź-

Tabela 1. Pozarolnicza działalność gospodarcza w gminach wiejskich objętych badaniami na tle kraju
Table 1. Non-agricultural economic activity in rural districts covered by the study on the background of the country

Wyszczególnienie Specification	Gminy wiejskie objęte badaniami Rural districts covered by the study				
	Polska Poland	Ogółem Total	Według wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej / According to the business climate indicator for development of non-agricultural economic activity		
			do 0,35 to 0,35	0,36–0,70 0,71 i więcej 0,71 and more	
Liczba gmin / Number of districts	–	495	114	353	28
Wskaźnik koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej Business climate indicator for development of non-agricultural economic activity	0,93	0,45	0,31	0,46	0,88
Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 osób w wieku produkcyjnym w 2013 r. Number of entities of the economy per 1000 of working-age population in 2013	166,7	86,3	64,0	87,9	156,9
Liczba podmiotów gospodarczych nowo zarejestrowanych na 1000 osób w wieku produkcyjnym w 2014 r. / Number of newly registered entities of the economy per 1000 of working-age population in 2014	14,7	8,9	6,8	9,1	15,3
Udział % podmiotów gospodarczych wyrejestrowanych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON w 2014 r. / Share of entities of the economy deregistered in the total number entities of the economy in the REGON register in 2014	7,4	7,2	7,8	7,0	7,0
Odstetek rolników i rodzin rolniczych prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą* / Percentage of farmers and farming families engaged in non- agricultural economic activities*	16,4	16,2	15,8	16,3	21,2

Objaśnienia do tabeli: * Dane z Powszechnego Spisu Rolnego 2010.

Explanations for the table: * Data from the National Agricultural Census 2010.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Głównego Urzędu Statystycznego
Source: Autor's study based on data from the Central Statistical Office of Poland

nika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej. Największy udział w gminach wiejskich objętych badaniami (71,3%) ma przy tym grupa gmin, którą cechuje umiarkowana koniunktura dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej, zdecydowanie mniejszy udział, bo 23,0% ma grupa gmin charakteryzująca się słabą koniunkturą w tym zakresie, zaś wyraźnie najmniej (5,7%) jest takich gmin, które odznaczają się dobrą koniunkturą dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej (tab. 1).

Z danych PSR 2010 wynika, iż przeciętnie w gminach wiejskich Polski Wschodniej odsetek rolników i rodzin rolniczych prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą jest podobny jak w kraju, przy czym gminy objęte badaniami są jednak zróżnicowane pod tym względem. Zdecydowanie najlepiej rozwiniętą pozarolniczą działalnością gospodarczą ludności rolniczej charakteryzuje się grupa gmin odznaczających się najwyższą wartością wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej (tab. 1).

Warunki przyrodnicze

Analizując wybrane cechy charakteryzujące warunki przyrodnicze, należy stwierdzić, że przeciętnie gminy wiejskie Polski Wschodniej odznaczają się mniejszą lesistością oraz większym udziałem obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej i wyższą wartością wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, w porównaniu z wartościami dla całego kraju (tab. 2).

Dodatkowo należy jednak zauważyć, że gminy wiejskie Polski Wschodniej są wyraźnie zróżnicowane po względem analizowanych wybranych cech charakteryzujących warunki przyrodnicze. Wraz ze wzrostem wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej, wzrasta lesistość oraz udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej gmin wiejskich objętych badaniami, a z kolei maleje wartość wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Na tej podstawie należy stwierdzić, że gminy wiejskie Polski Wschodniej odznaczające się dobrą koniunkturą dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej, charakteryzują się wysokimi walorami krajobrazowymi, czyli co za tym idzie także turystycznymi, a przy tym cechuje je również gorsza jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Dodać trzeba, że w tej grupie gmin najlepiej rozwinięta jest pozarolnicza działalność gospodarcza rolników i rodzin rolniczych (tab. 2). Potwierdza to zatem częściowo przyjętą w artykule hipotezę badawczą, która zakłada, że w gminach wiejskich Polski Wschodniej odznaczających się relatywnie wysokim udziałem małych obszarowo gospodarstw rolnych oraz gorszą jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej, więcej rolników i rodzin rolniczych prowadzi pozarolniczą działalność gospodarczą.

Tabela 2. Wybrane cechy charakteryzujące warunki przyrodnicze w gminach wiejskich objętych badaniami na tle kraju
Table 2. Chosen features characterizing the natural conditions in rural districts covered by the study on the background of the country

Wyszczególnienie Specification	Polska Poland	Gminy wiejskie objęte badaniami Rural districts covered by the study			
		Ogółem Total	Według wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej According to the business climate indicator for development of non-agricultural economic activity	do 0,35 to 0,35	0,36–0,70 0,71 i więcej 0,71 and more
Lesistość w 2014 r. Forest cover in 2014	30,0	26,2	23,7	26,1	37,5
Udział % obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej w 2014 r. Share of legally-protected areas in the total area in 2014	32,5	36,0	28,4	37,1	54,3
Wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej w punktach* Indicator of the quality of agricultural production space in points*	66,6	68,3	69,6	68,4	62,5

Objaśnienia do tabeli: * Dane z Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy w Puławach.
 Explanations for the table: * Data from the Institute of Soil Science and Plant Cultivation – State Research Institute in Puławy.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Głównego Urzędu Statystycznego oraz z Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy w Puławach

Source: Autor's study based on data from the Central Statistical Office of Poland and from the Institute of Soil Science and Plant Cultivation – State Research Institute in Puławy

Uwarunkowania demograficzne i rynek pracy

W gminach wiejskich Polski Wschodniej nastąpił nieznaczny spadek liczby ludności w latach 2004–2014, podczas gdy w kraju liczba ta nieznacznie wzrosła. Gminy wiejskie objęte badaniami są jednak wyraźnie zróżnicowane pod tym względem, przy czym jedynie w grupie gmin odznaczających się dobrą koniunkturą dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej nastąpił wzrost liczby mieszkańców (tab. 3).

Przeciętnie gminy wiejskie Polski Wschodniej charakteryzują się o połowę mniejszą gęstością zaludnienia w porównaniu z gęstością zaludnienia dla całego kraju, z tym, że zdecydowanie wzrasta ona wraz ze wzrostem wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w tych gminach (tab. 3).

Tabela 3. Wybrane cechy charakteryzujące warunki demograficzne oraz sytuację na rynku pracy w gminach wiejskich objętych badaniami na tle kraju

Table 3. Chosen features characterizing the demographic conditions and the situation on the labor market in rural districts covered by the study on the background of the country

Wyszczególnienie Specification	Polska Poland	Gminy wiejskie objęte badaniami Rural districts covered by the study			
		Ogółem Total	Według wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej According to the business climate indicator for development of non- agricultural economic activity		
			do 0,35 to 0,35	0,36–0,70	0,71 i więcej 0,71 and more
Zmiany w liczbie ludności w latach 2004–2014, dynamika – rok 2004 = 100 Change of number population in 2004–2014 years, dynamics – 2004 = 100	100,8	99,4	96,6	99,3	110,9
Ludność na 1 km ² w 2014 r. Population per 1 km ² in 2014	123,0	56,7	41,2	59,5	84,9
Odsetek ludności w wieku produkcyjnym w 2014 r. Percentage of working-age population in 2014	63,0	62,3	62,2	62,2	64,0

Tabela 3. cd.
Table 3. cont.

Wyszczególnienie Specification	Polska Poland	Gminy wiejskie objęte badaniami Rural districts covered by the study			
		Ogółem Total	Według wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej According to the business climate indicator for development of non- agricultural economic activity		
			do 0,35 to 0,35	0,36–0,70	0,71 i więcej 0,71 and more
Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym w 2014 r. Non-working age population per 100 of working-age population in 2014	58,8	60,7	60,9	61,0	57,1
Przyrost naturalny na 1000 osób w 2014 r. Natural increase per 1000 population in 2014	0,0	-1,8	-2,6	-1,8	0,7
Saldo migracji na pobyt stały na 1000 osób w 2014 r. Net migration for permanent residence per 1000 population in 2014	-0,4	-1,8	-4,1	-1,7	5,9
Pracujący na 1000 osób w 2014 r. Employed persons per 1000 population in 2014	230,0	80,9	64,5	81,5	141,2
Stopa bezrobocia w 2014 r. Unemployment rate in 2014	7,5	10,0	10,7	9,9	9,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Głównego Urzędu Statystycznego
Source: Autor's study based on data from the Central Statistical Office of Poland

Warto zaznaczyć, że gminy te odznaczają się ujemnym przyrostem naturalnym w przeliczeniu na 1000 osób oraz wyższym niż w całym kraju ujemnym saldem migracji na pobyt stały w przeliczeniu na 1000 osób, a także niższym odsetkiem ludności w wieku produkcyjnym oraz wyższym wskaźnikiem obciążenia demograficznego

w porównaniu z wartościami dla całego kraju. Dodać należy, że gminy wiejskie objęte badaniami są jednak zróżnicowane pod tym względem, przy czym najkorzystniejsze wartości analizowanych cech charakteryzujących warunki demograficzne występują w grupie gmin odznaczających się dobrą koniunkturą dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej. W gminach tych występuje bowiem dodatni przyrost naturalny w przeliczeniu na 1000 osób oraz dodatnie saldo migracji na pobyt stały w przeliczeniu na 1000 osób, a także najwyższy odsetek ludności w wieku produkcyjnym oraz najniższy wskaźnik obciążenia demograficznego (tab. 3).

Należy zauważyć również, że gminy wiejskie Polski Wschodniej charakteryzują się gorszą sytuacją na rynku pracy w porównaniu z krajem (tj. wyraźnie niższym wskaźnikiem pracujących oraz wyższą stopą bezrobocia). Gminy wiejskie objęte badaniami są jednak wyraźnie zróżnicowane pod tym względem, przy czym wraz ze wzrostem wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w gminach, poprawia się sytuacja na rynku pracy (tj. wzrasta wskaźnik pracujących i maleje stopa bezrobocia) (tab. 3). Na tej podstawie można stwierdzić, iż niejako konsekwencją dobrej koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w gminach wiejskich Polski Wschodniej jest relatywnie lepsza sytuacja na lokalnym rynku pracy.

Infrastruktura techniczna i kondycja ekonomiczna gmin

Gminy wiejskie Polski Wschodniej charakteryzują się gorszym wyposażeniem w podstawowe elementy infrastruktury technicznej, takie jak: sieć wodociągowa, kanalizacyjna i gazowa w porównaniu z gminami pozostałej części kraju, przy czym zwłaszcza dotyczy to sieci gazowej. Dodać trzeba, iż zarówno w kraju, jak i w gminach wiejskich objętych badaniami, wyraźnie najlepiej rozwiniętym składnikiem infrastruktury technicznej jest sieć wodociągowa, zaś najslabiej rozwiniętym elementem jest sieć gazowa. Dodatkowo należy zauważyć, że gminy wiejskie Polski Wschodniej są zróżnicowane pod tym względem. Obserwuje się, że wraz ze wzrostem wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w gminach, poprawia się dostępność mieszkańców do wszystkich analizowanych elementów infrastruktury technicznej, a zwłaszcza do sieci kanalizacyjnej i gazowej (tab. 4).

Przeciętnie w gminach wiejskich Polski Wschodniej zarówno dochody ogółem, jak i dochody własne budżetów gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca są niższe niż w kraju i dotyczy to również udziału dochodów własnych w dochodach ogółem budżetów gmin. Należy jednak zauważyć, że gminy wiejskie Polski Wschodniej są zróżnicowane pod tym względem, przy czym najkorzystniejsze wartości analizowanych cech występują w grupie gmin odznaczających się dobrą koniunkturą dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej. Gminy te charakteryzuje bowiem najwyższy poziom dochodów ogółem oraz dochodów własnych budżetów gmin w przeliczeniu na jednego mieszkańca, a także najwyższy udział dochodów własnych w dochodach ogółem budżetów gmin (tab. 5).

Podobna sytuacja występuje pod względem wydatków budżetów gmin, gdyż przeciętnie w gminach wiejskich Polski Wschodniej zarówno wydatki ogółem, jak i wydatki

inwestycyjne budżetów gmin w przeliczeniu na jednego mieszkańca są niższe niż w pozostałej części kraju, z tym, że udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem jest bardzo zbliżony. Podobnie jak w przypadku dochodów budżetów gmin, najlepsza sytuacja pod względem ich wydatków występuje w grupie gmin odznaczających się dobrą koniunkturą dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej, gdzie zarówno wydatki ogółem oraz wydatki inwestycyjne budżetów gmin w przeliczeniu na jednego mieszkańca, jak i udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem są najwyższe (tab. 5).

Tabela 4. Wybrane cechy charakteryzujące warunki infrastrukturalne w gminach wiejskich objętych badaniami na tle kraju w 2014 r.

Table 4. Chosen features characterizing the infrastructural conditions in rural districts covered by the study on the background of the country

Wyszczególnienie Specification	Polska Poland	Gminy wiejskie objęte badaniami Rural districts covered by the study			
		Ogółem Total	Według wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej According to the business climate indicator for development of non-agricultural economic activity		
			do 0,35 to 0,35	0,36–0,70	0,71 i więcej 0,71 and more
Odsetek ludności korzystającej z sieci Percentage of population using system					
wodociągowej water supply system	91,6	80,1	79,5	79,8	86,0
kanalizacyjnej sewage system	68,7	32,1	27,5	32,2	49,9
gazowej gas supply system	52,2	17,8	10,3	19,5	25,9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Głównego Urzędu Statystycznego
Source: Autor's study based on data from the Central Statistical Office of Poland

Wobec powyższego można stwierdzić, iż niejako konsekwencją dobrej koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w gminach wiejskich Polski Wschodniej jest relatywnie lepsza sytuacja finansowa oraz większa zamożność tych jednostek samorządu terytorialnego, a w związku z tym również ich większe możliwości inwestycyjne.

Tabela 5. Wybrane cechy charakteryzujące dochody i wydatki budżetów gmin wiejskich objętych badaniami na tle kraju w 2014 r.**Table 5.** Chosen features characterizing the income and expenses budgets of rural districts covered by the study on the background of the country in 2014

Wyszczególnienie Specification	Polska Poland	Gminy wiejskie objęte badaniami Rural districts covered by the study			
		Ogółem Total	Według wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej According to the business climate indicator for development of non- agricultural economic activity		
			do 0,35 to 0,35	0,36–0,70	0,71 i więcej 0,71 and more
Dochody ogółem budżetów gmin na jednego mieszkańca w zł Total income budgets of districts per inhabitant in zł	3970,7	3365,4	3382,5	3338,3	3637,6
Dochody własne budżetów gmin na jednego mieszkańca w zł Own income budgets of districts per inhabitant in zł	2198,4	1104,5	1005,4	1069,3	1952,5
Udział % dochodów własnych w dochodach ogółem budżetów gmin Share of own income in the total income budgets of districts	55,4	32,3	29,3	31,7	52,3
Wydatki ogółem budżetów gmin na jednego mieszkańca w zł Total expenses budgets of districts per inhabitant in zł	4020,7	3406,2	3439,8	3377,6	3628,8
Wydatki inwestycyjne budżetów gmin na jednego mieszkańca w zł Investment expenses budgets of districts per inhabitant in zł	747,8	655,4	691,4	635,7	756,3
Udział % wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem budżetów gmin Share of investment expenses in the total expenses budgets of districts	18,6	18,1	18,7	17,7	20,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Głównego Urzędu Statystycznego
Source: Autor's study based on data from the Central Statistical Office of Poland

Poziom rozwoju rolnictwa

Przeciętnie w gminach wiejskich Polski Wschodniej większy jest udział procentowy użytków rolnych w powierzchni ogólnej w porównaniu z wartościami przyjętymi dla reszty kraju, zaś mniejszy jest udział procentowy gruntów ornych w powierzchni ogólnej użytków rolnych oraz, jak wynika z danych PSR 2010, mniejsza jest obsada pogłównia zwierząt gospodarskich w indywidualnych gospodarstwach rolnych w SD na 100 ha UR. Gminy wiejskie Polski Wschodniej są jednak zróżnicowane pod tym względem, przy czym wartości analizowanych cech są najniższe w grupie gmin odznaczających się dobrą koniunkturą dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej (tab. 6).

Tabela 6. Wybrane cechy charakteryzujące rolnictwo w gminach wiejskich objętych badaniami na tle kraju

Table 6. Chosen features characterizing the agriculture in rural districts covered by the study on the background of the country

Wyszczególnienie Specification	Polska Poland	Gminy wiejskie objęte badaniami Rural districts covered by the study			
		Ogółem Total	Według wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej According to the business climate indicator for development of non- agricultural economic activity		
			do 0,35 to 0,35	0,36–0,70	0,71 i więcej 0,71 and more
Udział % użytków rolnych w powierzchni ogólnej w 2014 r. Share of agricultural land in total area in 2014	59,9	66,5	69,2	66,8	51,2
Udział % gruntów ornych w powierzchni ogólnej użytków rolnych w 2014 r. Share of arable land in the total area of agricultural land in 2014	73,8	69,1	69,2	69,6	62,1
Zwierzęta gospodarskie w indywidualnych gospodarstwach rolnych w SD/100 ha UR* Livestock in private agricultural farms in pieces large per 100 ha of agricultural land *	61,9	48,5	43,2	50,7	42,0

Tabela 6. cd.
Table 6. cont.

Wyszczególnienie Specification	Polska Poland	Ogółem Total	Gminy wiejskie objęte badaniami Rural districts covered by the study		
			Według wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej According to the business climate indicator for development of non- agricultural economic activity		
			do 0,35 to 0,35	0,36–0,70	0,71 i więcej 0,71 and more
Średnia powierzchnia UR w indywidualnych gospodarstwach rolnych w ha* Average agricultural area in private agricultural farms in ha*	6,0	7,3	8,9	6,8	5,5
Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni 1–5 ha UR* Percentage of private agricultural farms of 1–5 ha of agricultural land*	55,3	52,4	43,3	54,4	63,9

Objaśnienia do tabeli: * Dane z Powszechnego Spisu Rolnego 2010.

Explanations for the table: * Data from the National Agricultural Census 2010.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Głównego Urzędu Statystycznego

Source: Autor's study based on data from the Central Statistical Office of Poland

Z kolei, jak wynika z danych PSR 2010, średnia powierzchnia UR w indywidualnych gospodarstwach rolnych jest w gminach wiejskich Polski Wschodniej większa niż w pozostałej części kraju, a odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych najmniejszych obszarowo, tj. o powierzchni 1–5 ha UR jest niższy. Dodać trzeba, że gminy wiejskie objęte badaniami są jednak wyraźnie zróżnicowane pod tym względem, przy czym wraz ze wzrostem wartości wskaźnika koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w gminach, maleje średnia powierzchnia UR w indywidualnych gospodarstwach rolnych, a wzrasta odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni 1–5 ha UR (tab. 6). Tym samym najmniejsza średnia powierzchnia UR w indywidualnych gospodarstwach rolnych, a najwyższy odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych najmniejszych obszarowo, występuje w grupie gmin odznaczających się dobrą koniunkturą dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej, czyli tam, gdzie najlepiej jest również rozwinięta pozarolnicza działalność gospodarcza ludności rolniczej (tj. rolników i rodzin rolniczych) (por. tab. 1 i 6). Na tej podstawie można stwierdzić, iż potwierdza to częściowo przyjętą w artykule hipotezę badawczą,

zakładającą, że w gminach wiejskich Polski Wschodniej odznaczających się relatywnie wysokim udziałem małych obszarowo gospodarstw rolnych oraz gorszą jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej, więcej rolników i rodzin rolniczych prowadzi pozarolniczą działalność gospodarczą.

Wnioski

1. Gminy wiejskie Polski Wschodniej charakteryzują się przeciętnie gorszymi endogenicznymi uwarunkowaniami rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na tle kraju, a także umiarkowaną koniunkturą dla rozwoju tej działalności. Dodać trzeba, że gminy te są jednak dość mocno zróżnicowane pod tym względem.
2. Na uwagę zasługuje to, że w regionie Polski Wschodniej niewielka jest grupa gmin wiejskich, które odznaczają się dobrą koniunkturą dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej, przy czym jednostki te charakteryzują przede wszystkim bardzo dobre demograficzne i infrastrukturalne warunki gospodarowania, a także wysoka atrakcyjność turystyczna. W tej grupie gmin najlepiej rozwinięta jest również pozarolnicza działalność gospodarcza rolników i rodzin rolniczych. Dodać należy, iż niejako konsekwencją dobrej koniunktury dla rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w tych gminach jest relatywnie lepsza sytuacja na lokalnym rynku pracy oraz lepsza sytuacja finansowa jednostek samorządowych, a co za tym idzie także ich większe możliwości inwestycyjne.
3. Pozytywnie zweryfikowano hipotezę badawczą, która zakładała, że w gminach wiejskich Polski Wschodniej odznaczających się relatywnie wysokim udziałem małych obszarowo gospodarstw rolnych oraz gorszą jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej, więcej rolników i rodzin rolniczych prowadzi pozarolniczą działalność gospodarczą. Można zatem przyjąć, że są to dwa główne czynniki determinujące aktywność ludności rolniczej tego regionu w zakresie podejmowania i uruchamiania oraz prowadzenia i rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej. Dodatkowo, jak wynika z przeprowadzonej analizy zebranego materiału empirycznego, sprzyjają temu również bardzo dobre warunki gospodarowania (zwłaszcza demograficzne i infrastrukturalne), w tym także wysoka atrakcyjność turystyczna środowiska lokalnego (gminy).
4. Analiza zgromadzonego materiału empirycznego wykazała i zarazem potwierdziła tezę, że cechy lokalnego środowiska wiejskiego (gminy wiejskiej), stanowią istotne determinanty rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich Polski Wschodniej, w tym także działalności rolników i rodzin rolniczych. Wobec tego należy wnioskować, że to one przede wszystkim powinny być uwzględniane przy wyznaczaniu kierunków oraz instrumentów polityki regionalnej, a zwłaszcza lokalnej realizowanej przez samorządy gmin, odnoszącej się do wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa w tym regionie.

Bibliografia

- Brodziński, Z., Brodzińska, K. (2016). Uwarunkowania aktywności społeczno-gospodarczej podmiotów sektora MSP na terenach przygranicznych województwa warmińsko-mazurskiego. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 1(39), 31–38.
- Duczowska-Małysz, K., Duczkowska-Piasecka, M. (2014). Rodzinna przedsiębiorczość na obszarach wiejskich wobec wyzwań globalnych. W: R. Sobiecki (red.), *Przedsiębiorstwo rodzinne w gospodarce globalnej* (s. 117–145). Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Duczowska-Piasecka, M. (1997). Małe i średnie przedsiębiorstwa na terenach wiejskich (ich rola, znaczenie oraz możliwości i bariery rozwojowe). W: M. Kłodziński, A. Rosner (red.), *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce* (s. 245–265). Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020. T. I, II. (2007). Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Florida, R. (2007). Toward the learning region. W: R. Ruten, F. Boekema (eds.), *The Learning Region. Foundations, State of the Art, Future* (s. 64–67). Cheltenham UK, Northampton MA, USA: Edward Elgar Publishing.
- Gałązka, A. (2011). Czynniki rozwoju w wybranych teoriach rozwoju regionalnego. W: Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery* (s. 36–42). Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Głąbicka, K., Grewiński, M. (2005). *Polityka spójności społeczno-gospodarczej Unii Europejskiej*. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Grosse, T.G. (2007). Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych. W: *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, T. I (s. 119–134). Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Kamińska, W. (2011). Pozarolnicza aktywność gospodarcza osób fizycznych na obszarach wiejskich w Polsce. W: W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Obszary wiejskie. Wielofunkcyjność. Migracje. Nowe wizje rozwoju* (s. 103–127). Warszawa: STUDIA KPZK PAN, CXXXIII.
- Kłodziński, M. (2012). Dywersyfikacja gospodarki ważnym celem polityki wiejskiej. W: M. Drygas, K. Zawalińska (red.), *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa* (s. 95–115). Warszawa: IRWiR PAN.
- Kopacz-Wyrwał, I. (2015). Przedsiębiorczość a poziom życia na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 11, 82–97.
- Korenik, S. (2011). *Region ekonomiczny w nowych realiach społeczno-gospodarczych*. Warszawa: CeDeWu.
- Makarski, S. (2003). Subregionalne uwarunkowania przedsiębiorczości w województwie podkarpackim. W: A. Czudec (red.), *Regionalne uwarunkowania ekonomicznego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich* (t. 2, s. 166–174). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej. Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007–2013 (2011). Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Rosner, A. (2012). *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wiejskie obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność wiejską*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Safin, K. (2004). Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości – próba systematyzacji. W: K. Jaremczuk (red.), *Uwarunkowania przedsiębiorczości* (s. 44–55). Tarnobrzeg: PWSZ w Tarnobrzegu.
- Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020 (2008). Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Wasilewski, A. (red.) (2014). *Efektywność instrumentów polityki regionalnej i strukturalnej wspierających rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich*. Raport Programu Wieloletniego 2011–2014 „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej”, 108. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

- Wilkin, J. (1997). Przedsiębiorczość na wsi – główne determinanty i uwarunkowania. W: S. Makarski (red.), *Przedsiębiorczość w agrobiznesie a rozwój terenów wiejskich* (s. 25–33). Trzcinica: AR w Krakowie, Wydział Ekonomii w Rzeszowie.
- Wilkin, J. (2007). Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych. W: *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020* (t. I, s. 593–616). Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Zajęc, D. (2014). *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich*. Rzeszów: Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania, 17, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Zarębski, P. (2015). Typy obszarów wiejskich w Polsce ze względu na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego i dynamikę przedsiębiorstw. *Więś i Rolnictwo*, 3(168), 63–77.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 21.08.2017

Do cytowania – For citation:

Zajęc, D. (2017). Endogeniczne uwarunkowania rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej w gminach wiejskich Polski Wschodniej [Endogenous conditions of development of non-agricultural economic activity in rural districts of East Poland]. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 2, 81–98. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2017.2.81>